

Kateřina MALKOVÁ (Palacký Universiteit, Olomouc)

Nederlandse fraseologie in vergelijking met Tsjechische en Duitse fraseologie

Inleiding

In het onderhavige artikel wil ik in beknopt bestek een overzicht geven van de stand van zaken van een fraseologisch project dat wordt uitgevoerd bij de vakgroepen Bohemistiek en Neerlandistiek van de Faculteit Geesteswetenschappen van de Palacký Universiteit te Olomouc (Tsjechië) en is gericht op de vergelijkende studie van de Tsjechische, Nederlandse en Duitse fraseologie. Het project is nadrukkelijk gericht op een onderzoeksterrein dat over het algemeen wat wordt verwaarloosd: de niet-werkwoordelijke fraseologie, d.w.z. fraseologismen waarin geen werkwoord voorkomt.

Het feit dat niet-werkwoordelijke fraseologismen lexicografisch minder intensief zijn bewerkt, is een probleem waar vertalers vanuit het Tsjechisch naar het Nederlands vaak tegenaan lopen. Bovendien heb ik mij in mijn afstudeerscriptie met een confrontatie van Tsjechische en Duitse niet-werkwoordelijke fraseologismen bezig gehouden en het leek mij interessant om het onderzoeksterrein uit te breiden en te kijken of mijn conclusies over de overeenkomsten en verschillen in dit type fraseologismen ook gelden voor het Nederlands, als nauw met het Duits verwante West-Germaanse taal die echter niet tot het Midden-Europese cultuurgebied behoort.

Voor de eerste fase is het zeer omvangrijke onderzoeksveld ingeperkt tot een vergelijkend onderzoek van nominale fraseologismen in de genoemde drie talen. Onder nominale fraseologismen versta ik hier in de definitie van Harald Burger (Burger 1998: 42) *fraseologismen die de zinsdeelfuncties van subject, object (eventueel ook attribuut) kunnen vervullen*. Hierbij ligt het in de bedoeling om op basis van ons onderzoek een klein Tsjechisch-Nederlands-Duits woordenboekje van nominale fraseologismen samen te stellen dat in de loop van 2001 moet verschijnen. In principe staat ons daarbij voor ogen om een hulpmiddel voor studenten en medewerkers van de bewuste disciplines in een omvang van 100 tot 150 bladzijden, d.w.z. ongeveer 1.000 tot 1.200 fraseologismen te creëren.

Dit woordenboekje zal het eerste in zijn soort in Tsjechië zijn en kan naast lexicografisch ook glottodidactisch nut hebben bij werkcolleges vertalen op de universiteit. Vanzelfsprekend kan het ook van belang zijn voor de confrontatieve fraseologie¹, bijvoorbeeld om overeenkomsten en verschillen in nominale fraseologismen vast te stellen en naar de oorzaken hiervan te zoeken.

Tot het voorbereidende werk van ons projekt behoort de samenstelling van een corpus van niet-werkwoordelijke fraseologismen. Aangezien het uitgangspunt van ons onderzoek de Tsjechische taal is, wordt dit corpus in de eerste plaats opgebouwd vanuit het *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné* (Čermák, F., Hronek, J., Machač, J. eds., 1988) – [Woordenboek van de fraseologie en idiomatiek van het Tsjechisch. Niet-werkwoordelijke uitdrukkingen]. Wij zijn ons ervan bewust dat de in het woordenboek opgenomen zegswijzen intussen vaak verouderd zijn, terwijl nieuwere niet-werkwoordelijke uitdrukkingen juist niet zijn opgenomen. Onze eerste taak is daarom om het in bovengenoemd woordenboek opgenomen corpus op te schonen. In de toekomst zouden we dan het corpus willen actualiseren.

Voor de Duitse equivalenten kunnen we gedeeltelijk uitgaan van de in het Tsjechische fraseologische woordenboek opgenomen versies. Voor het Nederlands zijn wij gedwongen om de equivalenten na te gaan in verschillende verklarende (als bijv. Grote Van Dale) of tweetalige woordenboeken. De hulp van moedertaalsprekers is natuurlijk ook onontbeerlijk.

Typologie van de equivalentie van fraseologismen

Bij het vaststellen van verschillen en overeenkomsten tussen de te vergelijken talen kan de confrontatieve fraseologie niet buiten een uitgewerkte typologie van de equivalentie van fraseologismen.

De traditionele confrontatieve linguïstiek duidt als *equivalentie* de overeenkomsten tussen twee talen vanuit het semantische gezichtspunt aan (Sternemann 1983: 43 e.v.).

Het intertalige (vertaalkundige) equivalent zou ik hier met J. Filipec (Filipec 1985: 203) willen definiëren als elke lexicale eenheid, d.w.z. woord, samengestelde uitdrukking² of fraseologisme³ kortom een dergelijke eenheid in de doel-

¹ Ik gebruik hier het in Midden-Europa algemeen gebruikelijke onderscheid tussen *confrontatieve* en *contrastieve* linguïstiek, fraseologie en dergelijke. Het verschil is dat contrastieve linguïstiek alleen naar verschillen kijkt, terwijl confrontatieve linguïstiek zowel verschillen als ook overeenkomsten bekijkt.

² Het gaat hierbij om vaste combinaties van twee of meer woorden die één begrip of realiteit uitdrukken. In het Nederlands zijn de equivalenten vaak samengestelde woorden of samenstellingen, verbonden met een koppelteken. Bijv. *šicí stroj – naaimachine*, *Suezský průplav – Suez-kanaal*.

³ Onder *fraseologisme* (of ook *fraseologische eenheid*) wordt in de Tsjechische vakliteratuur verstaan een vaste verbinding van woordvormen, waarbij althans één van deze vormen een éénmalige functie heeft en de betekenis van de vaste verbinding niet rechtstreeks afleidbaar is uit de betekenissen van de afzonderlijke delen (componenten) van de complete uitdrukking (Lotko 1998: 34).

taal die in de bewuste tekstuele, systematische samenhang dezelfde inhoudelijke waarde heeft als de daarmee overeenkomende eenheid in de uitgangstaal.

Voor de vaststelling van de equivalentieverhouding tussen twee vergeleken fraseologismen is bepalend (vgl. Kosta 1986: 103):

1) de semantische en pragmatisch-stilistische betekenis van de fraseologische eenheden in inhoudelijk opzicht;

2) de lexicale samenstelling en grammaticale (morfosyntactische) organisatie van de fraseologische eenheden in formeel opzicht.

Hierbij is voor de equivalentie van de fraseologismen van doorslaggevend belang dat ze in inhoudelijk opzicht zoveel mogelijk overeenkomen. Daarbij moet steeds goed worden onderzocht of polyseme fraseologismen in al hun betekenissen equivalent zijn of slechts in enkele, en in welke mate ze equivalent zijn.

Voor onze confrontatieve studie van Tsjechische, Nederlandse en Duitse nietwerkwoordelijke fraseologismen hebben we de volgende typologie van equivalentie gevormd:

1. Fraseologische equivalentie

Bij dit type equivalentie komt de fraseologische eenheid van de uitgangstaal (het Tsjechisch) in de vergeleken taal (het Nederlands, het Duits) overeen met een equivalent dat het karakter van de fraseologische eenheid, eventueel van het idiomatische compositum⁴ heeft en volledig overeenkomt in inhoudelijk opzicht, d.w.z. van de semantische en pragmatisch-stilistische kant. Wat betreft de componentenstructuur (d.w.z. de lexicale kant) kan het equivalent hetzij volledig overeenkomen, dan wel slechts gedeeltelijk of zelfs helemaal niet. Op basis hiervan kunnen de volgende drie basale types fraseologische equivalenten worden onderscheiden:

1.1. Een volledig overeenkomend fraseologisch equivalent

De vergeleken fraseologische eenheden komen volledig overeen en dat niet allen wat betreft de semantische en pragmatisch-stilistische kant, maar ook in lexicaal opzicht (d.w.z. wat betreft de componentenstructuur). In grammaticaal opzicht kunnen ze:

a) volledig overeenkomen

Tsjechisch	Nederlands	Duits
<i>zlé jazyky</i>	<i>boze tongen</i>	<i>böse Zungen</i>

⁴ Nederlandse en Duitse idiomatische composita kunnen theoretisch worden verdeeld in afzonderlijke componenten die overeenkomen met de componenten van de Tsjechische fraseologische eenheid (Tsjechisch: *psi počasí* – Nederlands: *hondenweer* – Duits: *Hundewetter*). Het verschil in de formele uitdrukking van de realiteit die gegeven is door het typologische karakter van de bewuste taal, is gezien vanuit het standpunt van de equivalentie irrelevant. (Zie bijv. de studies van W. Gladrow 1993: 115, of P. Ďurčo 1994: 34.)

<i>nekorunovaný král</i>	<i>een ongekroonde koning</i>	<i>ein ungekrönter König</i>
<i>zákazané ovoce</i>	<i>verboden vrucht</i>	<i>verbotene Früchte</i>
<i>milosrdný samaritán</i>	<i>een barmhartige Samaritaan</i>	<i>ein barmherziger Samariter</i>
<i>studená sprcha</i>	<i>een koude douche</i>	<i>eine kalte Dusche</i>

b) gedeeltelijk afwijken, en wel bijv.

– in het gebruik van idiomatische composita

Tsjechisch	Nederlands	Duits
<i>zlatý důl</i>	<i>de goudmijn</i>	<i>die Goldgrube</i>
<i>jidášská mzda</i>	<i>het judasloon</i>	<i>der Judaslohn</i>
<i>vzdušné zámky</i>	<i>luchtkastelen</i>	<i>Luftschlösser</i>

– in het gebruik van voorzetsels

Tsjechisch	Nederlands	Duits
<i>boj s větrnými mlýny</i> (= met windmolens)	<i>een gevecht tegen windmolens</i>	<i>ein Kampf gegen Windmühlen</i>
<i>tváři v tvář</i> (= aangezicht in aangezicht)	<i>van aangezicht tot aangezicht</i>	<i>von Angesicht zu Angesicht</i>
<i>ohněm a mečem</i> (geen voorzetsel)	<i>te vuur en te zwaard</i>	<i>mit Feuer und Schwert</i>

– in het grammaticale getal (numerus)

Tsjechisch	Nederlands	Duits
<i>hromy a blesky</i> (het meervoud)	<i>donder en bliksem</i>	<i>Donner und Blitz</i>
<i>brána pekla</i> (het enkelvoud)	<i>de poorten der hel</i>	<i>die Pforten der Hölle</i>

– in het gebruik van diminutieven

Tsjechisch	Nederlands	Duits
<i>tvrdý oříšek</i> (= een hard nootje)	<i>een harde noot</i>	<i>eine harte Nuss</i>
<i>pokusný balónek</i> (= het proefballonnetje)	<i>de/het proefballon(netje)</i>	<i>der Versuchsballon</i>

– in de woordvolgorde

Tsjechisch	Nederlands	Duits
<i>přiliv a odliv</i> (= vloed en eb)	<i>eb en vloed</i>	<i>Ebbe und Flut</i>
<i>byt a strava</i> (= inwoning en kost)	<i>kost en inwoning</i>	<i>Kost und Logis</i>

1.2. Een gedeeltelijk overeenkomend fraseologisch equivalent

De vergeleken fraseologische eenheden komen volledig overeen wat betreft de semantische en pragmatisch-stilistische kant, maar komen in lexicaal opzicht slechts gedeeltelijk overeen. Wat betreft de grammaticale organisatie van de fraseologische eenheden kunnen hier kleine afwijkingen optreden (dit hoeft echter niet het geval te zijn; bijv. het gebruik van composita, verandering van voorzetsels, verandering van numerus). Tot deze groep behoren:

a) equivalenten die één verschillend, maar semantisch nauw verwant component bevatten. De afwijking in de componentenstructuur kan bijv. een gevolg zijn van

– het gebruik van een synoniem in één van de componenten van de fraseologische eenheid (dit component is een synoniem in het kader van een breed opgevatte synonymie)

Tsjechisch	Nederlands	Duits
<i>v Adamově rouše</i> (= in adamsgewaad)	<i>in adamskostuum</i>	<i>im Adamskostüm</i>
<i>potoky slz</i> (= beken van tranen)	<i>stromen van tranen</i>	<i>Tränenströme</i>
<i>sloní tlapa</i> (= de olifantspoot)	<i>het olifantsbeen</i>	<i>das Elefantenbein</i>

– verandering van een lichaamsdeel

Tsjechisch	Nederlands	Duits
<i>od hlavy až k patě</i> (= van hoofd tot hiel)	<i>van top tot teen</i>	<i>von Kopf bis Fuß</i>
<i>zuby nehty</i> (= met tanden en nagels)	<i>met hand en tand</i>	<i>mit Händen und Füßen</i>

– verandering van een dieren naam

Tsjechisch	Nederlands	Duits
<i>hroší kůže</i> (= de nijlpaardenhuid)	<i>de olifantenhuid</i>	<i>die Elefantenhaut</i>
<i>kachní žaludek</i> (= de eendenmaag)	<i>de struisvogelmaag/ paardenmaag</i>	<i>der Entenmagen</i>
<i>husí kůže</i> (= het ganzenvel)	<i>het kippenvel</i>	<i>die Gänsehaut</i>

– verandering van een deel voor het geheel, algemene benaming i.p.v. een concrete, e.d.

Tsjechisch	Nederlands	Duits
<i>Janusova/janusovská tvář</i> (= het Janusgezicht)	<i>de Januskop/ het Janusgezicht</i>	<i>der Januskopf</i>

b) equivalenten die een component meer of minder bevatten, bijv.

Tsjechisch	Nederlands	Duits
<i>lidské mraveniště</i> (= het menselijke mierenest)	<i>het mierenest</i>	<i>der Ameisenhaufen</i>
<i>obraz bidy a utrpení</i> (= een toonbeeld van armoede en ellende)	<i>een toonbeeld van ellende</i>	<i>ein Jammerbild</i>

c) equivalenten met een volledige lexicale ongelijkheid bij een component en een gedeeltelijke dan wel volledige lexicale overeenkomst bij de overige componenten

Tsjechisch	Nederlands	Duits
<i>ubřečeny den</i> (= een behuilde dag)	<i>een verregende dag</i>	<i>der Regentag</i>
<i>veselá kopa</i> (een vrolijke hoop)	<i>een vrolijke Frans/Hans</i>	<i>ein lustiger Hans</i>
<i>na svatého Dyndy</i> (met sint Dyndy ⁵)	<i>met sint-juttemis</i>	<i>am Nimmerleinstag</i>

d) equivalenten die zich voordoen als een ander type fraseologisme, waarbij althans één component in lexicaal opzicht overeenkomt

Tsjechisch	Nederlands	Duits
<i>děvče krev a mlíko/mléko</i> (= een meisje "bloed en melk")	<i>een vrouw als melk en bloed</i> (vergelijking + andere woordvolgorde)	<i>ein Mädchen wie Milch und Blut</i> (vergelijking + andere woordvolgorde)

e) equivalenten van polyseme fraseologische eenheden die althans in één betekenis van de uitgangs-fraseologische eenheid volledig overeenkomen (en tenminste in één niet overeenkomen) wat betreft de semantische en stilistisch-functionele kant. In formeel opzicht (d.w.z. wat betreft de lexicale bezetting en grammaticale organisatie van de fraseologische eenheid) kunnen ze daarbij volledig of gedeeltelijk overeenkomen.

⁵ "Dyndy" is een naam van een fiktieve heilige; in het Tsjechisch bestaat het rijm "na svatého Dyndy anebo nikdy" (letterlijk: met sint Dyndy of nooit).

Tsjechisch: *padlý anděl* (letterlijk *een gevallen engel*)

Nederlands: 1. *een gevallen engel*, namelijk de duivel
2. *een gevallen vrouw*

1.3. Een niet-overeenkomend fraseologisch equivalent

De vergeleken fraseologische eenheden komen in semantisch en pragmatisch-stilistisch opzicht volledig overeen, maar zijn lexicaal in geen enkele component van de fraseologische eenheid overeenkomstig.

Tsjechisch	Nederlands	Duits
<i>nastrčená figura</i>	<i>stroman</i>	<i>Strohmann</i>
<i>Zlámaná Lhota</i>	<i>Lutjebroek</i>	<i>das letzte Nest</i>
<i>hezká žába</i>	<i>een lekker stuk</i>	<i>netter Käfer</i>

Een speciaal type niet-overeenkomende fraseologische equivalentie betreft de equivalenten van polyseme fraseologische eenheden die althans in semantisch en pragmatisch-stilistisch opzicht volledig overeenkomen, maar lexicaal in geen enkel component van de fraseologische eenheid overeenkomstig zijn.

2. Niet-fraseologische equivalentie⁶

Voor zover er in de vergeleken taal (in het Nederlands, het Duits) geen equivalent met hetzelfde fraseologische karakter bestaat (het gaat dus om nul-equivalentie), kan de fraseologische eenheid van de uitgangstaal worden vervangen door bijv.

a) een expresief equivalent van één woord (geen idiomatisch compositum)

Tsjechisch	Nederlands	Duits
<i>svíčková bába</i>	<i>kwezel</i>	<i>Kerzenweib/Betschwester</i>

b) perifrased

Tsjechisch	Nederlands	Duits
<i>tichá domácnost</i>	<i>een huishouden waar men niet met elkaar praat</i>	<i>der Haussegen hängt schief</i>

c) de weergave van de letterlijke betekenis

Tsjechisch	Nederlands	Duits
<i>dobrák od kosti</i>	<i>een door en door goede mens</i>	<i>grundguter Mensch</i>

⁶ Dit type equivalentie van fraseologische eenheden komt overeen met de aanduiding "nul-equivalentie" (Nulläquivalenz).

Conclusie

Bij de vergelijking van fraseologische eenheden van een Slavische taal (het Tsjechisch) en twee nauw verwante Germaanse talen (het Nederlands en het Duits) valt te verwachten dat de Tsjechische fraseologische eenheden niet in zo grote mate overeen zullen komen met de corresponderende Nederlandse fraseologische eenheden als de fraseologische eenheden van het Nederlands en het Duits wederzijds overeenkomen. De voorlopig doorgevoerde confrontatieve analyse van Tsjechische, Nederlandse en Duitse fraseologische eenheden bevestigt deze hypothese. Bij deze analyse werd echter ook het volgende vastgesteld:

1. Een groot deel van de fraseologische eenheden komt lexicaal geheel of gedeeltelijk overeen (d.w.z. vanuit de componentenstructuur bekeken) in alle drie vergeleken talen. Daarbij gaat het vaak om zogenaamde europeïsmen (internationalismen), waarin de soortgelijke kijk op de wereld van de Europese volkeren zich weerspiegelt.

We treffen hier fraseologische eenheden aan die de wereld van de natuur betreffen (*král zvířat – de koning der dieren – der König der Tiere*), fysieke en psychische eigenschappen van de mens (*zlaté srdce/srdce ze zlata – een hart van goud – ein goldenes Herz*) of werkzaamheden die de mens uitvoert (*ovoce práce – de vruchten van het werk – die Früchte der Arbeit*). Veel fraseologische europeïsmen houden verband met gebeurtenissen en personen uit de Europese geschiedenis (*křížové výpravy – kruistochten – Kreuzzüge*). Nieuwere fraseologische europeïsmen komen voort uit verschillende takken van de wetenschap (*mrtvý bod – een dood punt – ein toter Punkt*), van de politiek (*železná opona – het IJzeren Gordijn – der eiserne Vorhang*), uit de religieuze sfeer (*boží den – de dag des Heren – der Tag des Herrn*) of bijv. uit de sportwereld (*nesportovní chování – het onsportieve gedrag – das unsportliche Verhalten*).

Enkele fraseologische europeïsmen hebben hun oorsprong in de Griekse en Latijnse mythologie (*gordický uzal – Gordiaanse knoop – Gordischer Knoten*, in de literaturen van de verschillende Europese volkeren (*černé na bílém – zwart op wit – schwarz auf weiß*) of in de fabels van Aesopus (*lvi podíl – het leeuwendeel – der Löwenanteil*). Een omvangrijke groep fraseologische europeïsmen wordt gevormd door de biblismen (*nevěřící Tomáš – een ongelovige Thomas – ein ungläubiger Thomas*).

2. Er tekent zich echter ook een groep fraseologismen af die van de lexicale kant in het Tsjechisch en het Duits overeenkomen maar in het Nederlands afwijken. In dit verband zijn met name Nederlandse equivalenten van Tsjechische "hybride fraseologismen"⁷ interessant (bijv. Tsjechisch *špinavý kšeft – Duits ein schmutziges Geschäft – Nederlands een stinkend zaakje*). Bovendien schijnt het

⁷ Een hybrid fraseologisme is een fraseologisme met een niet-vertaalde, letterlijk overgenomen component. Hier moet echter worden opgemerkt dat Tsjechische hybride fraseologismen deels van de Duitse (hun voorbeeld) verschillen in hun stilistische karakter, dan wel expressiever zijn.

Nederlands enkele fraseologische eenheden die in het Tsjechisch en het Duits overeenkomen helemaal niet te kennen en kan in dat geval niet eens aan het bestaan van een fraseologisch equivalent in het Nederlands worden gedacht (bijv. Tsjechisch *tekutý chléb/chleba – Duits flüssiges Brot – Nederlands bier*).

Deze gevallen zijn voor de confrontatieve fraseologie bijzonder waardevol omdat ze de juistheid van hypothesen omtrent het bestaan van een zogeheten Midden-Europees cultuurgebied in de fraseologie ondersteunen. Op de mogelijke existentie daarvan is reeds verschillende keren gewezen – bijv. in het werk van J. Jodas (Jodas 1998: 189).

De aangehaalde verschijnselen zullen echter in latere fasen van het onderzoek nader in ogenschouw worden genomen en zowel kwalitatief als kwantitatief worden beschreven.

Bibliografie

- Burger, H. 1998: *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, Berlin.
- Čermák, F., Hronek, J., Machač, J. (eds.), 1988: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*, Praha.
- Đurčo, P. 1994: *Probleme der allgemeinen und kontrastiven Phraseologie. Am Beispiel Deutsch und Slowakisch*, Heidelberg.
- Filipec, J. 1985: "Problematika konfrontace v lexikální zásobě", in: *Slovo a slovesnost* 46, blz. 45–53.
- Gladrow, W. 1993: "Faktoren der zwischensprachlichen Äquivalenz in der Phraseologie", in: *Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre*, Nitra, blz. 110–117.
- Jodas, J. 1998: "Česko-německá frazeologická kongruence ze srovnávacího slavistického hlediska", in: *Slavica Pragensia ad tempora nostra*, Praha, blz. 186–189.
- Kosta, P. 1986: "Entsprechungstypen und Übersetzungsverfahren bei der Translation von Phraseologismen (anhand der west- und südslawischen Übersetzungen tschechischer Prosa)", in: *Slawische Linguistik. Referate des XI. Konstanzer Slawistischen Arbeitstreffens Innsbruck 1985*, Ed. E. Rathmayer, München, blz. 95–131.
- Lotko, E. 1998: *Slovník lingvistických terminů pro filology*, Olomouc.
- Sternemann, R. 1983: *Einführung in die konfrontative Linguistik*, Leipzig.